

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2024.14.254-274>

УДК: 323.3-058.12:316.658.2:27-767(477)]»09»

© Михайло Юрій¹

© Назар Христан²

ФОРМУВАННЯ ВЛАДНО-ПОЛІТИЧНОГО МЕНТАЛІТЕТУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ НА ТЛІ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІЯНСТВА

254
—
У статті здійснюється дослідження змісту та особливостей становлення владно-політичного менталітету в Київській Русі. Варто зауважити, що одним із суттєвих моментів політичної ментальності є процес відбиття у свідомості людей соціальних відносин, що склалися, формування схеми сприйняття, оцінки людьми свого становища у соціумі. Отже, якщо говорити про методи вивчення політичної ментальності, то мова в першу чергу має йти про аналіз емпіричних проявів ідеологій. Політична ментальність пов'язується з різними формами самоорганізації суспільства. Багатогранність форм політичного життя, з яких окремими є держава (найбільш суттєва), управлінська установа, ставлення людей до політичної влади, легітимність останньої, традиційні форми правління, популярність політичних партій і політичних лідерів – все це поле, де виявляється політична ментальність.

Політична ментальність, що трактується як неусвідомлювана соціально-політична ідентичність, водночас і відбиває, і утворює систему уявлень, цінностей, оцінок, установок, стереотипів, упереджень, мотивів, символів, міфів, традицій, ритуалів, які мають політичну забарвленість. Ця внутрішньо узгоджена і зовнішньо виражена на рівні семіотичних моделей ідентичність структурує полі-

¹ Доктор історичних наук, професор кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: m.yuriy@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

² Кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: n.khrystan@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-3601-2153>

тичну активність, визначаючи її форми й інтенсивність прояву. Як наслідок, формується конкретна структура політичної ментальності, опосередкована соціальними уявленнями і колективною психикою, які і визначають види переживань, патерни реагувань (форми політичної активності) і способи репрезентації політичної участі і картини світу.

Процес становлення владно-політичної ментальності з її названими особливостями починає формуватися у Київській Русі саме з прийняттям християнства (988-989), що стало своєчасною і прогресивною мірою величиною історичного значення. Християнство стало внутрішньою духовною силою, що з'єднала державу. Воно дозволило засвоїти вищі досягнення світової культури, сприяло розширенню зв'язків з іншими країнами, зростанню міжнародного авторитету Русі. У давньоруському суспільстві виник новий інститут – церква.

Ключові слова: влада, менталітет, культура, церква, політика, архаїка.

The Formation of the Power-Political Mentality in Kyivan Rus against the Background of the Adoption of Christianity

The article examines the content and features of the formation of the power-political mentality in Kyivan Rus. It is worth noting that one of the essential moments of political mentality is the process of reflecting in the minds of people the social relations that have developed, the formation of a scheme of perception, and the assessment by people of their position in society. So, if we talk about the methods of studying political mentality, we should first of all talk about the analysis of empirical manifestations of ideologies. Political mentality is associated with various forms of self-organization of society. The multifaceted forms of political life, of which the state (the most significant), the administrative institution, the attitude of people towards political power, the legitimacy of the latter, traditional forms of government, the popularity of political parties and political leaders are all a field where political mentality is revealed.

The political mentality, which is interpreted as an unconscious socio-political identity, at the same time reflects and forms a system of ideas, values, assessments, attitudes, stereotypes, prejudices, motives, symbols, myths, traditions, rituals that have a political color. This internally agreed and externally expressed identity at the level of semiotic models structures political activity, determining its forms and intensity of manifestation. As a result, a

specific structure of political mentality is formed, mediated by social ideas and the collective psyche, which determine the types of experiences, patterns of reactions (forms of political activity) and ways of representing political participation and the picture of the world.

The process of formation of the power-political mentality with its named features begins to take shape in Kyivan Rus precisely with the adoption of Christianity (988-989), which became a timely and progressive measure of historical significance. Christianity became an internal spiritual force that united the state. It made it possible to assimilate the highest achievements of world culture, contributed to the expansion of ties with other countries, and the growth of Russia's international authority. In ancient Russian society, a new institution emerged - the church.

Keywords: *power, mentality, culture, church, politics, archaic.*

256 — **Постановка проблеми.** Відштовхуючись від положень теоретико-методологічного та історіографічного характеру, можемо перейти до розгляду особливостей владно-політичного менталітету в княжу добу української державності. Київоруська держава, історія її становлення і розкладу, становить інтерес, насамперед тому, що низка фундаментальних проблем її соціокультурного і ментального розвитку, з одного боку, недостатньо досліджені, а з другого – мають важливе значення для кращого розуміння успадкування традицій державотворення і розв'язання сучасних проблем.

Як і тоді, у сучасній Україні не вдається забезпечити самообмеження приватних і групових інтересів пануючих груп задля інтересу спільного на основі загальноновизнаних і загальнообов'язкових для виконання універсальних правил і процедур. Сьогодні, як і тоді, створювані «вертикалі влади» не демонструють стійкої ефективності, здатності відповідати на змінювані зовнішні й внутрішні виклики. Як і тоді, держава і її владні структури не в змозі справитися з небезпекою перманентної делегітимації, що виникає з дисгармонії відносин між пануючими і підвладними.

За століття, що минули після розкладу Київської держави, ці проблеми періодично відтворювалися знову і знову у козацькі часи, добу Української революції 1917-1921 рр., вони не зняті з порядку денного і в наші дні. На кожному етапі українського державотворення ментальний фактор відігравав далеко не останню роль.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед новітніх досліджень, присвячених розв'язанню вказаної проблеми, заслуговують уваги праці В. Дем'яненка, І. Патлах, Н. Каліної, в яких розглядаються проблеми ментальних характеристик і політичної свідомості українського народу та висувається надзвичайно евристична, як на нашу думку, гіпотеза щодо аструктурної будови менталітету як політичного явища. Варто також назвати праці І. Поліщука і С. Брехарі, в яких розглядаються особливості політичного менталітету в історичному аспекті та сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності.

Виклад результатів дослідження. Києворуська держава постала завдяки внутрішнім і зовнішнім чинникам, а її формування відбувалося у руслі усталених традицій державотворення в Європі і світі, в епіцентрі якого стояли міста, що стали консолідуючим чинником об'єднання навколо себе розрізнених племінних володінь.

Піднесенню Києва значною мірою сприяло його географічне положення, що дозволило йому перетворитися на важливий осередок міжнародної торгівлі і в один з центрів європейської культури.

257

Істотним є те, що, починаючи з VIII – IX ст., намітилося господарське поживлення в Європі й пошук нових торгових шляхів, оскільки старі були блоковані арабами, які захопили частину континенту. Простір між Балтійським і Чорним морями, населений слов'янськими і фіно-угорськими племенами, був для прокладання такого шляху більш ніж сприятливим, а вигоди контролю над ним – більш ніж очевидними. Це наочно демонстрував, наприклад, Хазарський каганат, який намагався контролювати південну частину шляху «з варяг у греки» ще до його офіційного становлення.

Як засвідчують джерела, виник цей шлях унаслідок активної діяльності київських князів. Щоб прокласти торговий маршрут між двома морями і використовувати його у своїх інтересах, захищати свої землі князям потрібна була надплеменна організація державного типу. Історія ж цієї організації почалася не в Новгороді, а задовго до того в Києві на базі племінних військових об'єднань, створюваних з часів Кия, Аскольда, Діра та ін.. У 882 році він був захоплений Олегом, який підступно вбив Аскольда [Ричка В., 2009].

Київський період можна охарактеризувати як довготривалу діяльність князів вибудувати державу на основі додержавної, довісьової культури і поступово трансформувати її в культуру першого

вісьового часу. І в цьому відношенні вони багато досягли, залишивши по собі значний культурний пласт, але органічного синтезу не вишло [Яковенко Н., 2005]. Києворуська держава, за визначенням М. Грушевського, була державою українського народу, яка значною мірою успадкувала традиції родоплемінної організації життя. Її предтечею були спільноти, очолювані племінними князями, але найбільш важливі питання вирішувалися ними не одноосібно, а разом з народними вічовими зборами. Князь наділявся великими, майже необмеженими повноваженнями, однак при певних обставинах (наприклад, при невмілому керівництві воєнними діями) міг бути зміщений вічем. Племінні князі й вічові інститути були двома взаємодоповнюючими і взаємозаперечуючими полюсами архаїчної сакральної влади, що втілювали племінні божества-тотеми. При цьому останні сприймалися як щось цілісне і – водночас – роздвоєне. «Тотем завжди двосторонній, він і окремих проводир клану, і весь людський колектив у цілому» [Фрейндберн О., 1998].

258

Така організація життя була притаманна всім народам на ранньодержавних стадіях їхнього розвитку. Але важко назвати країну, у державній історії якої інерція цього типу соціальної організації була б настільки сильною і довгою, як на Русі-Україні. Спочатку її змушені були відтворити варязькі правителі. Але вона зберігалася і сторіччя згодом, причому не тільки в козацтва, яке керувалося одночасно князем (отаманом, гетьманом) і вічем (козачим колом). Вона відтворювалася й у життєвому укладі українського села, де функції керування розподілялися між поміщиком і селянським сходом громади. Нарешті, в істотно модернізованій більшовиками формі йому призначено було повернутися в політичну систему на початку ХХ ст. і проіснувати майже до самого його кінця. Тому й звертаємо увагу читача на джерела цього феномена, що беруть початок з ранньодержавних часів.

Племена, що зверталися до варягів за допомогою, найменше мали потребу в іноземних князях як об'єднувачах земель на всьому шляху «з варяг у греки» і будівничих надплемінної державної організації. Такого запиту не було і не могло виникнути; максимум, чого чекали від іноземних князів і їхніх дружин, як уже підкреслювалося, захисту від нападу з боку степових кочівників й інших варязьких загонів. Племінна організація не створила на той час суб'єктів державності і відповідної їй культури, орієнтованої на інтеграцію локальних за-

мкнутих світів у велике суспільство. Вона формувала лише культуру співтовариств людей, що знають один одного в обличчя і будують свої відносини на основі інерції історичного досвіду й емоційних контактів, не вимагають раціонального абстрагування від цього досвіду, інтелектуального прориву за його межі [Неретина С., 1995].

Світ у такій культурі має свою ментальність, що базується на емпірично фіксованому протистоянні «наших» і «ненаших», «Ми» і «Вони». У «нас» своя територія, свої боги і спільні ритуали. «Ми» відстоюємо їх від замахів з боку сусідніх спільностей, а при нагоді – прагнемо захопити територію, контрольовану сусідами. Щодо цього не було якісної різниці між племінною і родовою культурою, яка передувала їй. Дівчина, котра вийшла заміж за хлопця з іншого села (тобто з іншого роду), випадала з числа «наших». І знов-таки нічого специфічно руського чи слов'янського тут немає: така культура характерна для всіх народів, що знаходяться на архаїчних стадіях розвитку. Однак і в цьому випадку культурна архаїка буде довго відтворюватися і після того, як країна ввійде в державний стан. Бійка стінка на стінку жителів прилеглих сіл – ця ритуалізована форма перманентного територіального конфлікту між сусідніми родами – доживе в Україні до середини ХХ ст.

Київським князям не треба було багато часу для ліквідації племен як соціокультурних суб'єктів. Через сторіччя після варязького князювання згадки про племена зникли з письмових джерел. Кордони між князівствами, що утворилися, не збігалися з кордонами між колишніми племенами [Яковенко Н., 2005]. Але додержавна архаїчна культура разом з ними не зникла, і князівська влада змушена була зважати на неї і пристосовуватися. Тим більше, що ніякої іншої, державної культури князі їй спочатку протиставити не могли.

Як зазначають О. Ахієзер, І. Клямакін та Н. Яковенко, міцна державність неможлива, якщо у свідомості основної маси населення не склалося певне абстрактне уявлення про ширшу, ніж локальний племінний світ, суспільну цілісність і символи, що її позначають. Тим часом узагальнення, максимально доступні людині тієї епохи, обмежувалися культами Землі і Роду [Ахієзер А., 2005], що втілювали єдність локальної території і місцевого населення. Іншими словами, здатність до узагальнення, абстрагування мала своєю культурною межею той самий почуттєво сприйманий локальний світ. Він сакралізувався з допомогою символічного одухотворення в родоплемін-

них божествах, але і ці язичницькі абстракції пристосовувалися до осьової, емоційно-метафоричної культури: божества-тотемі були матеріалізовані у вигляді тварин, птахів, дерев'яних фігур і доступні для безпосереднього споглядання [Фрейденберг О., 1998].

З додержавною культурною матрицею і мали справу перші київські князі, які від початку претендували на те, щоб панувати відразу над усіма підлеглими їм територіями і племенами, що їх населяли. Але така претензія вже сама по собі була непоєднана з зазначеними особливостями цієї матриці. Визнання просторово віддаленого інституту князівської влади, спільної для всіх земель і племен, припускало досить розвинуту масову здатність абстрагування від локального досвіду, а така здатність була відсутня. Звідси, у свою чергу, випливає, що однією з основних проблем, з якою зіштовхнулися перші варязькі князі, була, якщо скористатися сучасною мовою, проблема легітимності їхньої влади.

260

Будь-яка влада спирається на збройну силу, і варязькі князі щодо цього не були винятком. Але довгострокова згода підданих підкорятися правителям і утримувати їх не може бути нав'язана однією лише силою. По-перше, влада повинна взяти на себе загальнозначущі для населення функції. По-друге, у своїх домаганнях на користування ресурсами населення вона має обмежувати себе прийнятною для нього мірою. Київські князі виконували здебільшого роль захисників від зовнішніх загроз, а згодом прийняли на себе і деякі функції з упорядкування внутрішнього життя (насамперед судову). Щодо міри тиску на населення при зборі данини, то князі лише поступово ставали «державними» людьми, здатними свідомо обмежувати право сили й упорядковувати її використання певними правилами [Франклин С., Шепард Д., 2000].

Показово, що згодом київські князі, навіть якщо вони вдавалися до варязької допомоги у ході міжусобних воєн, після перемоги прагнули від них швидше позбутися, скажімо, відіславши у Візантію. Так що державний початок поступово брав верх над бандитським: уже княгиня Ольга, яка за легендою помстилася древлянам за вбивство свого чоловіка Ігоря, слідом за демонстрацією права сили приступила до упорядкування стягування данини, тобто зробила ставку не на сваволю сили, а на її сполучення з взаємною згодою щодо умов панування і підпорядкування.

Однак поступова трансформація архаїчного менталітету, розвиток у князів державної свідомості не тільки не сприяли подоланню доосьової культури, що розколювала підлеглі єдиній владі території, але і створювали нову лінію соціокультурного розколу між цією культурою і культурою державною. Просторове відділення вершини влади від повсякденного життя людини не супроводжувалося виникненням і закріпленням у її свідомості абстрактних уявлень про нову, ширшу і недоступнішу для безпосереднього споглядання цілісність. Найімовірніше, вже перші князі усвідомлювали це як проблему і шукали способи її розв'язання. У будь-якому разі, окремі явища тієї епохи можуть бути витлумачені як прагнення князівської влади наблизити себе до населення, ввійти в звичний для нього емоційний контакт, перебороти розкол культур, створюючи ілюзію єдності [Франклин С., Шепард Д., 2000].

Для того, щоб зрозуміти особливості Києворуської держави формування владно-політичного менталітету, необхідно створити теоретичну модель самої державності. У будь-якому великому суспільстві виникає ієрархія рівнів управління. Її в максимально спрощеному вигляді можна усвідомити як двополюсну. З одного боку, як суб'єктом управління може розглядатися весь народ у повноті своїх зреалізованих здібностей і потреб. З іншого – суб'єктами управління можуть бути спеціалісти, кваліфіковані функціонери, організовані в спеціалізовані інститути влади. Ця двополюсність поступово перетворюється в багатопольсність, однак тоді двополюсна модель залишається актуальною.

Східні слов'яни в епоху свого «додержавного» життя об'єднувалися в невеликі колективи, які знаходилися в кровнородинних зв'язках. У кожному роді існували два полюси влади. Перший полюс – народні збори, які називалися «віче», що вирішувало найважливіші питання через діалог. У них брали участь лише ті, хто володів для цього відповідним статутом (зазвичай чоловіки, які пройшли ініціацію). Це обговорення було прозорим, відкритим і безпосереднім. Інший полюс – перша особа (вождь), котра протиставлялася спільноті як цілому і здійснювала владу на підставі монологу. З розвитком державності і виникненням нових рівнів управління (князівство, Київська держава) ця двополюсність виникала на кожному з них.

Важливою особливістю життя слов'ян у процесі засвоєння ними Східної Європи була «розкиданість» людей на величезній терито-

рії, яка існувала досить довго. Вкрай низька щільність населення не створювала умов для інтенсифікації спілкування, для культурного збагачення особистості, для діалогу суспільства і влади. Крім того, племінний поділ на початку історії Київської державності не відіграв суттєвої ролі і незабаром відступив на другий план у процесі політичного і господарського розвитку країни. Раннє розмивання єдності племен, що зафіксовано в Повісті минулих літ [Літопис руський, 1989], означало втрату історичних форм захисту від зовнішнього насильства з боку влади, ліквідувало важливе підґрунтя для спонтанного руху до державності.

262 — Владу князів Києворуської держави важко назвати автохтонною. Це означало, що з самого початку в інститутах державного зразка з'явилася тріщина, протиріччя, розкол між народом і владою, між своїм і чужим, між нижчим рівнем управління і рівнями державного типу. Про Рюрика в Повісті минулих літ говориться, що він почав «воювати скрізь» [Літопис руський, 1989]. Йшлося, без сумніву, про поширення його влади на підкорені місцеві племена. Вища влада намагалася утримувати величезну територію у своєму підпорядкуванні військовою силою, придушуючи спроби опору підданих, і організувати управління підкореними землями [Яковенко Н., 2005]. Приблизно через три покоління варяги були заміщені представниками місцевого населення, що в принципі могло б посилити гармонізацію. Але зміна етнічної приналежності правлячої еліти не означало зміни організації управління. Це призвело до збереження ціннісного розколу між нижнім і верхнім рівнями управління.

Водночас вічовий початок ніколи в історії Київської держави не щезав, виступаючи як форма місцевого самоуправління. Держава в цілому становила собою вид нестійкої рівноваги між двома елементами державної влади: монархічним, в особі князя, і демократичним, в особі народних зборів або віча [Франклин С., Шепард Д., 2000]. По суті, йшлося про боротьбу двох тенденцій, що історично склалися. Одним полюсом виступала тенденція до діалогізації управління, що йшла від вічового (додержавного) ідеалу, в межах якого історично склалися обмежені форми діалогу. Цей процес міг у різних формах проявлятися на нижчих рівнях. Іншим полюсом вступала тенденція до монологізації управління, яка підпорядковувала багатогранність рішень знизу одноманітності рішень вищого рівня управління. Вони знаходилися у відношенні взаємопроникнення – взаємовідштовху-

вання. На вищих рівнях існували елементи діалогу, наприклад, з'їзди князів. Водночас вічові рішення, народжуючись у процесі діалогу, як наслідок мали авторитарний, примусовий характер. Кожна з сторін намагалась на підставі монологічної стратегії поширити свої принципи управління і ціннісні установки на інші рівні.

Традиційний вічовий інститут пристосовувався до конфронтації рівнів управління, але не був спроможний перебороти передумови розколу. Останнє вимагало розвитку вічового діалогу, перетворення політичної динаміки в масову культурно визнану цінність. Розвиток віча можна було спостерігати в переносі його досвіду із «локальних світів» (общин) у міста (Псков, Новгород). Однак чим більше було місто, тим складніші були його функції і тим більшою мірою виявлялася невідповідність між їх складністю і емоційним, особистісним характером спілкування на вічі. Необхідно було сформувати якісно новий рівень діалогу. Вічові інститути великих міст не зуміли вирішити це завдання. Тим самим у країні не закріпився інститут протидії монологу центральній владі. Вічові інститути в підсумку отримали поширення і збереглися лише на локальному рівні, в сільській місцевості, що зменшувало можливість подальшого розвитку діалогу.

263

Становище ускладнювалося тим, що склалася подвійна сакральність влади, суб'єкти якої протистояли один іншому. З одного боку, це була стара язичницька сакральність, з іншого – християнська сакральність. Катастрофа, якої зазнала Києворуська держава, була результатом внутрішніх протистоянь, а також недостатньої масової спроможності до формування інституціональної єдності всіх рівнів управління – вічового і державного на підставі їх діалогічного взаємопроникнення [Ахиезер А., 2004].

Продовжуючи розгляд питань, пов'язаних із системою і структурою влади, зацентруємо увагу на проблемі владно-політичної ментальності, зокрема щодо легітимності влади в Києворуській державі, усвідомлення її першими київськими князями. Наприклад, ми не знаємо мотивів, якими керувався четвертий (після Олега, Ігоря й Ольги) князь Святослав, що посадив замість намісників на князювання в окремих землях своїх синів. Але це, безумовно, був найважливіший поворот, покликаний з'єднати підкорені варягами території родовим зв'язком [Толочко А., 2004]. Відтепер саме князівський рід у цілому стає тією базовою абстракцією, яка несла в собі ідею державної

спільності земель, що контролювалися князями, і разом з тим була зрозумілою для родоплемінної, додержавної свідомості населення.

Іншими словами, влада, за твердженням літописця, князівського роду Рюриковичів стала легітимною. Окремі представники роду могли цю легітимність утрачати, що в історії Києва траплялося нерідко, але позиції роду в цілому як монопольного постачальника правителів залишалися непорушними.

Однак цей спонтанно виявлений і утверджений принцип легітимації сам по собі не забезпечував легітимної наступності великокнязівської влади, не давав чіткої відповіді на питання про те, кому правити в Києві. У розпорядженні князів були дві моделі легітимації влади в столиці – сімейного батьківства і родового старійшинства. Перша, що бере початок від Святослава, припускала, що великим князем є батько, в окремих князівствах правлять його сини, ним же і призначувані, а після його смерті великокнязівський стіл переходить до старшого з них. При другій моделі влада дістається старшому в роді в цілому, що дає перевагу не синам, а братам померлого правителя.

264

Історія Києворуської держави наочно продемонструвала переваги батьківської моделі. Саме при її використанні в роки князювання хрестителя Русі Володимира і в другій половині правління Ярослава Мудрого мали місце найзначніші досягнення в державному і суспільному розвитку. Проте «батьківство» того ж Володимира стало можливим лише після того, як він у міжусобній війні фізично усунув своїх братів. Ахіллесова п'ята колективного родового правління в тому й полягала, що воно виявилось неспроможним виробити легітимну процедуру спадкування великокнязівської влади після смерті князя-батька.

Перед нами не стоїть завдання переказувати багаторазово описану історію першої давньоукраїнської державності. З огляду нашої проблеми достатньо вказати лише на те, що при невиробленості принципу законного спадкування влади таким ним ставало її силове захоплення. Нерідко його переваги виявлялося досить для легітимації володарювання, що сприймалася як винагорода за особисті військові заслуги в міжусобній боротьбі за великокнязівський стіл. Але так було не завжди, і часом сила (особливо у випадках, коли перевага однієї зі сторін не була очевидною) шукала союзу з принципом старійшинства, що приводило до появи різних варіантів їхнього сполу-

чення аж до дуумвіратів, коли одночасно правили найдужчий і найстарший – у роді чи в одній з його гілок [Толочко А., 2004].

Ці гілки і їхні статуси усередині князівського роду були узаконені домовленостями князів на їхньому першому з'їзді в Любечі (1097). З'їзд покликаний був символізувати єдність Русі і солідарну готовність князів зберегти та захистити її від зовнішніх і внутрішніх загроз. Але додержавну єдність доводилося забезпечувати узаконенням уже існуючого політичного розмежування князів, що і проявилось в закріпленні різних князівств у «вотчинне» володіння за окремими гілками роду, що розрісся. У таке володіння був переданий і київський стіл, який закріпили за гілкою, визнаною старшою. Це була спроба вирватися з пасток родового правління з допомогою його упорядкування. Однак досягнуті домовленості дотримувалися недовго, а саме їх тимчасове дотримання обумовлювалось конкретними зовнішніми і внутрішніми обставинами [Толочко А., 2004].

Скликання князівських з'їздів (після любецького були й інші) свідчило про усвідомлення князями проблеми, що стояла перед ними. Однак при збереженні родового правління в неї не було рішення. Цей принцип володарювання дозволив просунути по шляху створення і зміцнення київської державності, забезпечив її легітимацію в умовах панування додержавної культури. Але сам він, будучи додержавним, підривав цю державність зсередини тому, що блокував вироблення механізмів легітимної наступності влади. У свою чергу, відсутність таких механізмів привела до того, що архаїчна культура, яка зберігалася, повсюдно відтворила органічно притаманний їй другий владний полюс – вічовий інститут. Паралельно з описаними процесами відбувалося і його піднесення. Володимира Мономаха покликало на великокнязівський стіл саме віче. І це було не перше і не єдине його втручання в політичне життя стародавньої Русі [Толочко А., 2004].

Труднощі будівництва київської державності сягали своїми коренями не тільки в додержавну культуру населення, але й у культуру самих будівничих. Адже вже один тільки факт родового правління і неспроможність створити механізми легітимного спадкування влади свідчать про те, що вихідну культуру варязьких прибульців важко назвати державною.

Держава починається з освоєння абстракції спільного інтересу, що піднімається над інтересами приватними і груповими, над інтер-

есами локальних спільностей і окремих людей, що входять до них. Спільний інтерес – це безпека, захищеність від зовнішніх загроз та внутрішній порядок у широкому сенсі слова. Але щоб такий інтерес обслуговувати, сам він повинен бути усвідомлений як власний інтерес не тільки правителями, але й ширшим колом людей, котрі складають, кажучи сучасною мовою, пануючу еліту. Для цього, у свою чергу, такі люди мають бути у достатній кількості в суспільстві, а влада повинна вміти мобілізувати їхню енергію і здібності. Іншими словами, йдеться про саму мобілізацію особистісних ресурсів для обслуговування державних потреб, причому в історичному середовищі, де домінувала архаїчно-колективістська, родоплемінна, доособистісна культура [Толочко А., 2015].

266

Проте державна організація життя, на відміну від додержавної, припускає не тільки наявність еліти, функції якої відділені від функцій основної маси населення. Вона припускає диференціацію і самого населення, тобто подрібнення функціонально нерозчленованої, синкретичної родоплемінної цілісності на групи залежно від виконуваних ними соціальних і професійних ролей. У свою чергу, виконання таких ролей теж має бути мотивоване, теж вимагає мобілізації особистісних ресурсів. Щодо цього Київська Русь знов-таки йшла шляхом, за яким спочатку рухалися всі ранні держави. Однак еволюція «людського фактора» – і в еліті, і серед населення – мала в ній і свої особливості.

У діяльності перших київських князів літописці не фіксують нічого, що свідчило б про усвідомлення ними спільного інтересу, наявність у них установок на державне упорядкування життєвого устрою племен. До кінця X ст. князі не виконували навіть судових функцій. Можливо, у Новгороді, що задалегідь визначив умови князювання і міг відстоювати їхнє дотримання, ситуація від початку полягала в іншому. Але вже те, що князюванням у Новгороді перші покоління Рюриковичів обтяжувалися, свідчить про їхню незаклопотаність упорядкуванням внутрішнього життя. Треба думати, що порядок вони розуміли винятково як насильницьке утихомирення захоплених територій і готовність людей, котрі проживали на них, до регулярного виплачування данини [Ахизер А., 1997].

Це означає, що поняття про спільний інтерес у свідомості перших князів було відсутнє, що у своїй діяльності вони керувалися головним чином приватними інтересами – як власними, так і своїх дру-

жинників. Але правителі, на відміну від простих смертних, навіть якщо формально вони не беруть на себе виконання спільних функцій, так чи інакше, погано чи добре, їх виконують. І тому, що іншого джерела легітимності в них немає, і тому, що без цього вони взагалі не правителі. Сучасні дослідники вже звертали увагу на те, що «державність» Рюриковичів спочатку була специфічним засобом силового впливу на кшталт першого пострадянського десятиліття.

Йдеться, однак, не тільки про «дакування» купецьких караванів на небезпечному шляху «з варяг у греки» – спочатку купці в основному теж були з варягів і входили до князівських дружин. Йдеться і про те, що влада змушена була брати під свій захист від зовнішніх загроз і поставляючи данину території – адже це були вже її власні території. Але в такому випадку приватні інтереси князів стикалися з інтересом спільним. З одного боку, перші Рюриковичі керувалися прагненням видавити з підкореного населення максимум можливого. Звідси, наприклад, «військово-розбійницька діяльність Ігоря» [Вернадский Г., 1927], який «продовжував політику Олега, висікаючи мечем свої володіння» [Геллер М., 1999]. З іншого боку, висікання своїх володінь поступово сходило нанівець – унаслідок усвідомлення його невігідності й під впливом уроку, даного Ігорю древлянами: згадані вище заходи княгині Ольги щодо цього дуже показові. Та й спочатку основний напрям силової політики князів полягав не у «висіканні» уже завойованого, а в нових завоюваннях, у розширенні підвладної території чи в грабінницьких набігах на чужі землі з наступним відходом.

Той же Ігор до своєї смерті від рук древлян устиг здійснити похід на західне узбережжя Каспійського моря (912–913), де громив міста і захопив чимало здобичі, зробив два походи на Візантію. Його син Святослав, провівши у походах усе життя, підкорив в'ятичів, розгромив Хазарію, завоював Волзьку Булгарію і рушив на Дунай, захопивши там місто Переяславець, у якому спочатку хотів навіть залишитися («там середина моєї землі») [Франклин С., Шепард Д., 2000]. Ідеологія перших Рюриковичів – це ідеологія перманентної війни за розширення володінь і захоплення нових торгових шляхів по Волзі та Дунаю, контроль над якими обіцяв величезні доходи.

Особистий інтерес князя в загарбницькій війні полягав у нарощуванні влади і здобичі. Завоювання приносили засоби, що дозволяли розширювати князівський двір, множити челядь, чисельність холопів. З успішного походу правитель завжди повертався з «полоном»,

нові раби або продавалися (ледь не найприбутковіший «товар» на ті часи), або використовувалися для потреб князівського господарства. Нарешті, захоплена здобич давала можливість збільшувати і краще оплачувати дружину.

Князь, який вдало воює, і його дружинники забезпечували нестійкий, неміцний, але усе-таки мир, що був у ту епоху великим дефіцитом – особливо в землях, що прилягали до степу. Такий князь не тільки часто бенкетував, але й більше торгував і будував, більше замовляв найрізноманітніших товарів, давав роботу різним людям, що сприяло виявленню і мобілізації особистісних ресурсів у недружинних, цивільних, тобто торгово-купецьких і ремісничих сферах діяльності. Разом з тим створення органічних джерел мирного інтенсивного розвитку виявилось для Київської Русі завданням нерозв'язаним. Створена ж нею модель розвитку екстенсивного (з допомогою територіального розширення і контролю над торговим транзитом) не могла бути ні довгочасно конкурентоспроможною, ні довгочасно стабільною. Оскільки стратегічно неспроможною була сама ставка на війну як ресурс розвитку, завдяки якій ця модель утвердилася.

268

Ідеологія перманентної війни зіграла не меншу роль у розпаді київської державності, яка не встигла скластися, ніж родовий принцип легітимації влади. І річ навіть не в тому, що захоплення такою ідеологією може супроводжуватися катастрофічними політичними помилками, подібними, скажемо, помилці Святослава: розгромивши Хазарський каганат, він ліквідував захисний бар'єр Русі від степових кочівників, здатний узяти на себе відчутні половецькі удари, які незабаром проявилися. Річ у тому, що війна, будучи основним інструментом будівництва і зміцнення державності, рано чи пізно із зовнішньої перетворюється на внутрішню [Ахиезер А., 2005].

Перший період становлення Києворуської держави – гарна ілюстрація до теорії «стаціонарного бандита». Відповідно до цієї теорії, державна влада виникає внаслідок осідання на конкретній території силових угруповань, які поступово переходять від руйнівної наживи, до відгодівлі череди і регулярної стрижки вовни. Але багато настригти князі не могли, сприяти відгодівлі – теж. Рівень господарського розвитку підкорених ними племен був украй примітивним, обсяги надлишкового продукту залишалися мінімальними. Натуральних податків (хутра, меду, воску), які стягувалися з населення і

вивозилися на міжнародні ринки, для нарощування торгівлі князям не вистачало. Зовнішні загарбницькі війни якийсь час забезпечували доступ до нових ресурсів і дозволяли розширювати простір влади, які, у свою чергу, використовувалися для захоплення нових ресурсів і ще більшого територіального розширення. Але довго так продовжуватися не могло.

У такій державній моделі війна і насильство – органічні елементи функціонування системи саме тому, що йдеться про силове підприємство. Інших органічних елементів розвитку така модель не створює. Але можливості нових територіальних надбань рано чи пізно вичерпуються, у чому довелось переконатися уже войовничому Святославі. Добравшись до Балкан і осівши з дружиною в Переяславці, він залишив без захисту Київ і змушений був повернутися, щоб зупинити печенігів, які загрожували столиці, а після вторинного пришествя на вже підлегли, здавалося б, території зіштовхнувся не тільки з опором болгар, але і з Візантією, яка підтримала їх, воювати з котрою удалині від Русі був не в змозі й повинен був Балкани залишити – для того, щоб на зворотньому шляху бути вбитим тими ж печенігами.

269

За таких обставин зовнішні війни саме і трансформуються у внутрішні, що в Києворуській державі і відбулося. Внутрішньородові зіткнення в боротьбі за велике князювання доповнилися тотальною міжусобицею в боротьбі за обмежені ресурси. Але тепер це була вже боротьба не за оволодіння державою, а за приватизацію її окремих сегментів, що супроводжувалося не тільки грабіжницькими набігами князів на землі родичів, але і розпадом Русі на дрібніші князівства: до середини XII ст. їх було вже близько півтора десятків, а до початку наступного сторіччя – близько півсотні. Носіїв і виразників спільного інтересу на Русі не залишалося, на право представляти й захищати його знаходилося усе менше охочих [Ахизер А., 2005].

Це і призвело до катастрофи, що наступила за монголо-татарською навалою. Князі не змогли домовитися про спільні дії, а ті, що домовилися – спільно діяти у бою з монголами на ріці Калці (1223). Поразка, якої вони зазнали, теж нічому не навчила – приблизно так само вони вчинили і через кілька років під час навали Батия, після чого Русь опинилася під владою монголів. Приватизована по шматках державність уже такою не була. Точніше, вона перестала нею бути, так і не встигнувши остаточно сформуватися. Катастрофа стала результатом задовго до розпаду державної спільності, що розпочався.

Навряд чи не найяскравіше розпад проявився в тому, що одним з істотних мотивів міжусобиць і руйнівних набігів князів на сусідні князівства стало навернення в рабство з наступним продажем на невільницьких ринках жителів своєї власної країни. Работоргівля стала в якийсь час важливою статтею доходу руського експорту. Про це можна судити на підставі письмових джерел, про це писали й деякі історики [Фроянов І., 1996]. Але якщо живим товаром стають не тільки «чужі», але і «свої», то це означає, що ідея етнодержавної єдності в культурі не закріпилася, що культура ця значною мірою залишалася локальною, додержавною і що заміна кордонів між племенами кордонами між князівствами у цьому відношенні принципово мало що змінила. Не дивно, що міжусобиці супроводжувалися часом використанням однією зі сторін ворожих Русі половців і розподілом з ними захопленої здобичі. Така практика відтворюватиметься і надалі, коли руські князі будуть діяти проти інших руських князів разом з монголами.

270

Загалом, говорячи про даний період в історії наших предків, варто наголосити, що саме тоді, у київський період, відбувся перехід від додержавного стану в державний. Попередня локально-племінна організація життя була культурно й історично подолана. Виникли перший інститут державного типу в особі київського князя і центр державної влади зі столицею в Києві. Цей період можна охарактеризувати як час прориву з передісторії в історію на підкореній варязьким князем території. Почався важкий пошук – більше стихійний, ніж усвідомлений – способів трансформації наявної додержавної культури в культуру державну і їх синтезу. Був здійснений перехід від ідеї князівської влади, яка ґрунтувалася винятково на праві сили, до ідеї легітимації влади, що наслідувалася за правом народження.

Офіційне прийняття християнства при князеві Володимирі стало початком входження Руси-України в перший вісьовий час. Абстракція християнського Бога містила культурно-символічний потенціал, що дозволило значно просунутися на шляху побудови держави. З прийняттям християнства на Русь прийшли писемна література, з'явилися писемні зводи законів, а головне – в життя країни ввійшов найважливіший принцип першого вісьового часу (єдина віра) і відповідний їй інститут – церква.

Водночас накладення державної культури, що зароджувалося на додержавну, не могло забезпечити культурну і політичну інтеграцію

давньоруського соціуму. Населення, якому влада князів майже на всіх територіях першопочатково була нав'язана силою, було не в змозі глибоко усвідомити цінність державності і відчутти відповідальність за неї. Це, своєю чергою, породжувало соціокультурний розкол між державномислячою частиною еліти і населенням.

Соціокультурний розкол знайшов своє продовження і завершення в організації державності, що формувалася. Архаїчна культура низів з'єднувалася з архаїчно-родовим менталітетом перших князів. Спроба синтезувати в родовому правлінні державну і додержавну культуру невідворотно вела не тільки до соціокультурного, але й до політичного розколів, що вилилося на поверхню у вигляді перманентних князівських міжусобиць, а в подальшому і до розпаду самої Київської держави.

Києворуська держава розвивалася з деякими елементами, характерними для периферійних імперій. Вона підкорила й асимілювала багаточисленні етнічні і племенні спільноти спочатку на довісьовій (примусово-силовій), а потім і на запозиченій вісьовій (християнській) культурній основі. Однак оформитися в стійке централізоване імперське утворення вона не змогла, залишившись крихкою конфедерацією окремих князівств, які тяжіли до економічної і політичної відособленості.

Боротьба між князями за владу супроводжувалася включенням у неї вічових інститутів: якщо конкретний князь міг бути силою зміщений іншим князем, то він міг бути зміщений і вічем, яке також складалося з озброєних людей. Як наслідок – тріщини розколів ставали все глибшими: віче – один з владних полюсів локальних співтовариств в інститут державного типу не трансформується через свою природу. Тому традиція взаємодії і взаємопроникнення двох природних і необхідних полюсів будь-якої стійкої влади – елітного і народного – в Києворуській державі закладена не була. Логіка розколу штовхала князів до пошуку шляхів і способів ліквідації народного вічового полюсу й утвердження авторитарної моделі володарювання. Але при збереженні родового принципу не могла утвердитися і вона.

Київська держава спочатку утверджувалася на силовому захопленні ресурсів і отриманні доходів з міжнародної торгівлі. Але з часом обидва джерела вичерпалися: можливості територіальних захоплень не безмежні, а основні торгові шляхи під впливом хрестових походів і половецької небезпеки почали переміщуватися вбік від Ки-

ївської Русі. Криза екстенсивної моделі розвитку супроводжувалася занепадом міст, що виникли на шляхах транзитної торгівлі, осіданням князів у їх вотчинах для ведення відтворюваного господарства і перетворенням міської Русі на Русь сільську [Ахизер А., 2005]. Все це призвело до того, що в майбутньому долю Київської держави вирішили інші.

Повертаючись до владно-політичного менталітету у період давньоруської держави, можна акцентувати на тому, що ті питання, які стосуються політичного менталітету, його сутності і структури знайшли відображення в особливостях суспільно-політичного життя Києворуської держави. Адже одним із суттєвих моментів політичного менталітету є процес відбиття у свідомості людей соціальних відносин, що склалися. Саме це ми і спостерігаємо в процесі її становлення і розвитку.

Крім того, політична ментальність пов'язується з емпіричними проявами ідеології, тобто процесу вироблення ідей і цінностей політичного і соціального життя, обґрунтування легітимациї домінуючої політичної сили.

Важливим елементом політичного менталітету є єдність бінарних опозицій, що виникають внаслідок відтворення в його структурі (неусвідомлених) компонентів, з одного боку, а з іншого – постійної зміни його усвідомлених (інверсійних) компонентів. Ці бінарні опозиції політичного менталітету виражаються в протиріччях між політичними атитюдями й установками, які виявляються в уявленнях суспільства, станів, політичної еліти, їх ціннісних орієнтацій і ставленнях до держави, влади, права і закону, демократії, реформ, порядку, свободи, рівності, справедливості, політичних лідерів. Саме протистояння бінарних опозицій політичного менталітету давньоруської держави простежується в діалогічному конфлікті вічного інституту і правлячої владної верхівки, що з часом і призвело до політичного й соціокультурного розколу, а відтак і розпаду держави на окремі князівства.

Висновки. Які підсумки можна зробити із сказаного про владно-політичний менталітет Києворуської держави? По-перше, певною мірою він може бути досягнутим лише з урахуванням ментальної мозаїки самобутніх племен Сходу, Заходу, Півночі і Півдня, виокремлення загальних пріоритетів ментальних рис наших предків цієї доби, зокрема любові до своєї землі, вміння захищати її, хоробрість,

відкритість, потяг до знань, писемності, освіти і т.д. По-друге, політичний менталітет відбивав загальний рівень політичної культури, політичних знань, політичної дуки, яка знайшла відображення в Руській правді Ярослава, у «Слові о законі і благодаті Іларіона, у «Повчанні дітям» Володимира Мономаха, в «Ізборніку 1076 р.». Її носіями була політична еліта, яка почала формуватися. По-третє, на владно-політичний менталітет, як і на все життя держави, великий вплив справило прийняття християнства, внаслідок чого утворилася, за визначенням Іларіона, «християнська держава». По-четверте, владно-політичний менталітет з появою кодексу «Руська правда» отримав юридично-правове підґрунтя. По-п'яте, на владно-ментальному менталітеті русичів позитивно позначились широкі міжнародні зв'язки Києворуської держави.

Джерела та література:

1. Ахиезер А. 1997. Россия: Критика исторического опыта. Новосибирск: Сибирский хронограф. С. 102-104.
2. Ахиезер А. 2004. Специфика российской цивилизации // Цивилизации. Вып. 6. М.: Наука. С. 224-227.
3. Ахиезер А., Клямкин И., Яковенко И. 2005. История России: конец или новое начало? М.: Новое издательство. С. 47-48, 60-64, 65, 98-100.
4. Вернадский Г. 1927. Начертание русской истории. Прага. С. 39.
5. Геллер М. 1999. История Российской империи. В 2 т. Т. 1. М.: Наука. С. 24.
6. Неретина С. 1995. Верующий разум. К истории средневековой философии. Архангельск: Беломор. С. 15.
7. Повість минулих літ, 1989// Літопис руський. Київ: Дніпро. – С. 56, 591 с.
8. Ричка В. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі), 2009. Київ.: Ін-т історії України НАН України. 180 с.
9. Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология, 2004. Київ: Наукова думка. С. 27, 37-46, 46-54.
10. Толочко О. Нариси початкової Русі, 2015. СПб.: Laurus. 336 с.
11. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси. 750-1200, 2000. СПб.: «Дмитрий Буланин». С. 217, 248-267, 352-382.

12. Фрейденберг О. Мир и литература древности, 1988. М.: Наука. С. 92, 108.
13. Фроянов И. Рабство и данничество у восточных славян (VI – X вв.), 1996. М.: Наука. С. 87-89.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України, 2005. Київ: Критика. – С. 52-62.

References:

1. Akhyezer A. 1997. Rossyia: Krytyka ystorycheskoho opyta. Novosybyrsk: Sybyrskiy khronohraf. S. 102-104.
2. Akhyezer A. 2004. Spetsyfyka rossyiskoi tsyvylyzatsyy // Tsyvylyzatsyy. Выр. 6. М.: Nauka. S. 224-227.
3. Akhyezer A., Kliamkyn Y., Yakovenko Y. 2005. Ystoryia Rossyy: konets yly novoe nachalo? М.: Novoe yzdatelstvo. S. 47-48, 60-64, 65, 98-100.
- 274 4. Vernadskiy H. 1927. Nachertanye russkoi ystoryy. Praha. S. 39.
- 5. Heller M. 1999. Ystoryia Rossyiskoi ymperyuy. V 2 t. T. 1. М.: Nauka. S. 24.
6. Neretyna S. 1995. Veruiushchyi razum. K ystoryy srednevekovoi fylosofyy. Arkhanhelsk: Belomor. S. 15.
7. Povist mynulykh lit, 1989// Litopys ruskyi. Kyiv: Dnipro. – S. 56, 591 s.
8. Rychka V. «Vsia korolivska rat» (Vlada Kyivskoi Rusi), 2009. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 180 s.
9. Tolochko A. Kniaz v Drevnei Rusy: vlast, sobstvennost, ydeolohyia, 2004. Kyiv: Naukova dumka. S. 27, 37-46, 46-54.
10. Tolochko O. Narysy pochatkovoi Rusi, 2015. SPb.: Laurus. 336 s.
11. Franklyn S., Shepard D. Nachalo Rusy. 750-1200, 2000. SPb: «Dmytryi Bulanyn». S. 217, 248-267, 352-382.
12. Freidenberh O. Myr y lyteratura drevnosty, 1988. М.: Nauka. S. 92, 108.
13. Froianov Y. Rabstvo y dannychestvo u vostochnykh slavian (VI – Kh vv.), 1996. М.: Nauka. S. 87-89.
14. Iakovenko N. Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoї Ukrainy, 2005. Kyiv: Krytyka. – S. 52-62.